

УДК 351.83:314.151.3 (477)

DOI: 10.30840/2413-7065.4(73).2019.188243

ТРАНСФОРМАЦІЯ ІДЕНТИЧНОСТЕЙ ВНУТРІШНЬО ПЕРЕМІЩЕНИХ ОСІБ У ПРОЦЕСІ ЇХ СОЦІОКУЛЬТУРНОЇ АДАПТАЦІЇ ТА ІНТЕГРАЦІЇ У НОВІ ТЕРИТОРІАЛЬНІ ГРОМАДИ

Олена ГАЗІЗОВАorcid.org/0000-0002-5353-5637

кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник
відділу освітніх технологій та популяризації українознавства НДІУ

Анотація. У дослідженні розглядаються особливості змін у системі ідентичностей внутрішньо переміщених осіб (далі – ВПО) у процесі соціокультурної інтеграції та адаптації в нові територіальні громади. Внаслідок військово-політичного конфлікту, спричиненого збройною агресією Російської Федерації, починаючи з 2014 р., Україна зіткнулася з проблемою масової внутрішньої вимушеної міграції населення.

Дослідження ціннісних розбіжностей та соціокультурних настроїв і очікувань приймаючих громад щодо ВПО (і, навпаки, ВПО щодо приймаючих громад) є важливим через те, що саме ці настрої та очікування значно впливають на соціокультурну та загальну суспільну атмосферу в громаді.

Знання соціокультурних настроїв і очікувань цих соціальних суб'єктів виступає науковим підґрунтям підтримки гармонійних відносин між ВПО і приймаючими громадами, у тому числі шляхом запобігання конфліктів, пов'язаних із дискримінацією вимушених переселенців. Адаптація ВПО до життя у нових громадах залежить від реалізму очікувань: і завищені, і занижені очікування негативно впливають на процес адаптації в іншому культурному середовищі.

Важливим чинником адаптації ВПО в нових місцях проживання є рівень забезпеченості освітньо-культурних та соціальних потреб. Одним із важливих показників є влаштування в заклади освіти та психологічна допомога родинам з дітьми. Більшість вимушених внутрішніх мігрантів зазначають, що найактуальнішою проблемою для них, іноді навіть більше, ніж житло і соціальний захист, є працевлаштування.

Таким чином, врахування змін у системі ідентичності в процесі громадсько-суспільного життя територіальної громади має вирішальне значення для подолання проблем інтеграції та адаптації ВПО в нових умовах проживання, запобігання конфліктів, підвищення рівня комунікування, а також, у більш загальному сенсі, сприятиме національній єдності та примиренню.

Ключові слова: внутрішньо переміщені особи; територіальні громади; ідентичність; ціннісні розбіжності; соціокультурна інтеграція та адаптація; конфлікт; міграція.

TRANSFORMATION OF IDENTITY OF INTERNALLY DISPLACED PERSONS IN THE PROCESS OF THEIR SOCIOCULTURAL ADAPTATION AND INTEGRATION INTO NEW TERRITORIAL COMMUNITIES

Olena HAZIZOVA

Candidate of Historical Sciences, lead research fellow of the Department of Educational Technologies and Popularization of Ukrainian Studies of RIUS

© Газізова О.

Annotation. *The study considers specifics of change in the identity system of internally displaced persons (hereafter – IDPs) in the process of their sociocultural integration and adaptation in new territorial communities. As a result of the military and political conflict caused by the armed aggression of the Russian Federation, Ukraine has been facing the problem of mass internal migration since 2014.*

The investigation of differences in values, sociocultural attitudes and expectations of hosting communities in regard to IDPs (and vice versa, those of IDPs in regard to hosting communities) is important, as these attitudes and expectations significantly influence sociocultural and overall communal atmosphere.

The knowledge of sociocultural moods and expectations of these social subjects serves as a scientific ground for the support of well-balanced relations between IDPs and hosting communities, including prevention of conflicts related to the discrimination of forced migrants. Adaptation of IDPs to the life in new communities depends on the realism of their expectations: both high and low, they negatively influence the process of adjusting to another cultural environment.

The sufficient level of satisfying social, educational, and cultural needs is an important factor in adaptation of IDPs to their new places of residence. This is especially indicated by school enrollment and psychological assistance provided to families with children. Most forced internal migrants state that employment constitutes for them the key problem, sometimes even greater than that of accommodation and social protection.

Thus, an account for changes in the identity system of the public and social life of the territorial community is crucial for overcoming the problem of integration and adaptation of IDPs to their new living conditions, preventing conflicts, increasing the level of communication, and, in a larger sense, facilitating national unity and reconciliation.

Key words: *internally displaced persons; territorial communities; identity; value differences; sociocultural integration and adaptation; conflict; migration.*

В умовах військово-політичного конфлікту, спричиненого збройною агресією Російської Федерації, військових дій на Сході України, окупації АР Крим та частини Донецької і Луганської областей Україна вперше в історії незалежності зіткнулася з проблемою масової внутрішньої вимушеної міграції.

Станом на грудень 2019 р., за даними Єдиної інформаційної бази даних про внутрішньо переміщених осіб, взято на облік 1 430 111 переселенців з тимчасово окупованих територій Донецької і Луганської областей та АР Крим [7]. За даними звіту Центру моніторингу внутрішніх переміщень (IDMC) і Норвезького комітету з питань біженців (NRC) за 2017 р., Україна опинилася на першому місці в Європі та на 9 місці серед країн з найбільшою кількістю переселенців [3].

Хвиля вимушеної внутрішньої міграції спричинена не лише бажанням переселенців втекти від військових дій та небезпек, але й незгодою з політико-правовим режимом на тимчасово окупованих територіях, баченням свого майбутнього в Україні. Адже у 2014 р. Російська Федерація активно закликала бажаючих жителів Сходу України з районів проведення військових дій виїжджати на територію Росії, обіцяючи їм забезпечення житлово-матеріальних потреб. Різка зміна соціального статусу, пов'язана з втратою житла та майна, соціальних та родинних зв'язків, роботи та добробуту, разом із шоком від пережитої надзвичайної ситуації – це той соціально-психологічний фон, який супроводжує це переміщення [8, с. 11]. І якщо на початку масові мігранти і українське суспільство

сприймали статус ВПО як тимчасовий і короткотривалий, який вимагав надання негайної допомоги, тимчасового місця проживання, забезпечення прав і свобод, то тривалість перебування в статусі внутрішньо переміщених осіб зумовила зміну і проблем, пов'язаних із цим процесом, до створення рівних умов для реалізації їх прав і законних інтересів та інтеграції до приймаючих громад.

За даними національного моніторингу 2018 р. (березень), уперше частка респондентів-ВПО, які не планують повернення в разі завершення конфлікту, перевищила частку тих, хто хотів би повернутися до своєї домівки [4]. Здебільшого ці особи проживають у центральних та західних областях. У західному регіоні не планують повертатися 50% ВПО, у Донецькій, Луганській областях – 30%. Лише 25% ВПО однозначно чекає на можливість повернення. Найбільше таких осіб проживає у східному регіоні країни (Донецька, Луганська, Харківська, Запорізька, Дніпропетровська області) [4].

В цьому аспекті важливим механізмом особистісних трансформацій у процесі інтеграції та адаптації ВПО є зміна ідентичності. З тяглістю процесу внутрішнього переміщення в Україні збільшується роль адаптивних чинників соціокультурної інтеграції ВПО у нові територіальні громади, змінюються вектори соціальної взаємодії ВПО та місцевих жителів. «Травматичні події зумовлюють порушення звичного способу думки і дій, змінюють, нерідко трагічно, – значає польський учений П. Штомпка, – життєвий світ людей, моделі їхньої поведінки і мислення» [21, с. 9]. Помітним виявом культурної травми дослідник називає кризу ідентичності та зусилля,

аби її відновити або заново сконструювати [21, с. 12]. У цьому сенсі проблема визначення ціннісних пріоритетів, пошуків культурних кодів, дискурсів, котрі б допомогли сформувати почуття належності внутрішньо переміщених осіб до нових громад, є викликом, який постав перед українським суспільством на сучасному етапі його розвитку.

Як відомо, ідентичність особистості змінюється з часом, віком, територією тощо. Саме ідентичність є визначальною категорією у формуванні суспільно-політичної поведінки окремого індивіда та соціальних груп. За словами С. Гантінгтона, «ідентичність важлива тому, що визначає поведінку людини» [19, с. 50]. А саме поведінка властива певній людині або колективу і сприяє настроям і проявам у суспільстві в цілому. Важливий аспект ідентичності – цінності, котрі виявляються у суспільних установках особистості, відображають значимість для нього належності до певної спільноти, визнання його прав та повагу до прав інших. Тому для цього дослідження важливим є визначення ціннісних розбіжностей та соціокультурних настроїв і очікувань приймаючих громад щодо ВПО (і, навпаки, ВПО щодо приймаючих громад) через те, що саме ці настрої та очікування значно впливають на створення конфліктних ситуацій та загальну суспільну атмосферу в громаді.

Метою нашого дослідження є аналіз змін у системі ідентичностей внутрішньо переміщених осіб у процесі соціокультурної інтеграції в нові територіальні громади, визначення ціннісних розбіжностей між очікуваними запитами ВПО та членів місцевої громади, а також визначення шляхів запобігання та подолання соціокультурних конфліктів.

Законом України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб» передбачено, що внутрішньо переміщеною особою є громадянин України, який постійно проживає на території України, якого змусили або який самостійно покинув своє місце проживання у результаті або з метою уникнення негативних наслідків збройного конфлікту, тимчасової окупації, повсюдних проявів насильства, масових порушень прав людини та надзвичайних ситуацій природного чи техногенного характеру [10].

З метою впровадження ефективних механізмів та технологій подальшої інтеграції ВПО у нові територіальні громади в листопаді 2017 р. Кабінетом Міністрів України схвалена «Стратегія інтеграції внутрішньо переміщених осіб та впровадження довгострокових рішень щодо внутрішнього переміщення на період до 2020 року» [16]. На основі Стратегії були розроблені регіональні програми щодо інтеграції ВПО.

Про їх декларативний характер свідчать результати моніторингу «Регіональні програми інтеграції внутрішньо переміщених осіб в Україні у 2018–2019 роках», проведеного в рамках програми «Радник з питань ВПО», яку реалізовує канадська неурядова організація Stabilization Support Services. Висновки моніторингу свідчать про недостатню увагу, що приділяється проблемам інтеграції ВПО з боку органів влади та місцевого самоврядування. Недотримання вказаних строків та ігнорування вимог Стратегії і Плану заходів є передумовою неефективності політики держави щодо ВПО [11].

Проблемне поле вирішення питань мігрантів, їх правового статусу, соціального захисту, розроблення системи

інтеграційних та адаптаційних заходів в нових громадах детально проаналізовані в працях О. Балакіревої, В. Горбуліна, О. Непомнящого, О. Новікової, Я. Пилинського, Т. Семигіної, В. Смаля, Е. Лібанової, О. Власюка, О. Панькової, О. Касперовича, А. Дяченка та ін.

Національний інститут стратегічних досліджень при Президентові України у 2016 р. підготував комплексне дослідження «Донбас і Крим: ціна повернення», у якому визначено негативні наслідки вимушеної міграції, спричинені різкою зміною соціального середовища, важкими умовами і низькими можливостями життєзабезпечення [4]. У науковій доповіді О. Балакіревої «Вимушені переселенці та приймаючі громади: уроки для ефективної суспільної адаптації й інтеграції» (2016) [1] на основі результатів соціологічного дослідження визначено очікування представників приймаючих громад щодо переселенців, проаналізовано основні ціннісні розбіжності ВПО та представників приймаючих громад. Вагомою для нашого дослідження є комплексна монографія, підготовлена колективом науковців із числа ВПО під керівництвом О. Новікової, «Використання потенціалу внутрішньо переміщених осіб як ресурсу розвитку суспільства та територіальних громад» (2016–2018) [8]. Окремо варто відзначити Національну систему моніторингу ситуації з внутрішньо переміщеними особами, що реалізується Міжнародною організацією з міграції у співпраці з українськими урядовими структурами та за фінансової підтримки ЄС (на цей момент вже проведено 14 раундів моніторингу) [6]. А. Дяченко визначає стратегічні напрямки вдосконалення механізмів інтеграції внутрішньо

переміщених осіб: 1) привернення суспільної уваги до питань інтеграції ВПО у приймаючі громади, їхніх потреб та проблем; 2) забезпечення змін у ставленні суспільства до розв'язання проблем ВПО (за соціокультурним, соціально-економічним та гуманітарним вимірами); 3) підвищення рівня компліментарності приймаючих громад до ВПО, підвищення рівня толерантності, довіри і взаємодії в суспільстві [5, с. 68].

Зміни у системі ідентичностей в умовах вимушеного переселення теоретизуються в працях А. Маслоу (теорія самоактуалізації), Дж. Беррі (теорія адаптації), Г. Теджфела (теорія соціальної ідентичності), Г. Солдатової (криза ідентичності), П. Штомпки (теорія травми соціальних змін) та ін. Соціально-психологічні засади ціннісної кризи ВПО у вітчизняній науці досліджують О. Блинова, О. Проценко, О. Солдатова та інші.

Погоджуємося з думкою вчених-переселенців, що ставлення громадян до подій в Україні, пов'язаних із воєнним конфліктом на Сході України, є суперечливим і неоднозначним. Вимушені переселенці почали шукати будь-які можливості для працевлаштування, відновлення втраченого бізнесу, щоб забезпечити себе найнеобхіднішим у місцях, куди переїхали, втративши власне житло. Але відчуття себе вимушеним переселенцем у власній країні лягло важким тягарем на душу... на серце... на розум... Цей тягар хочеться скинути і знову стати тим, ким ти був, – просто вільним громадянином своєї країни, не обтяженим обставинами, на які ти не можеш вплинути, а зараз докладаєш значних життєвих зусиль і не завжди досягаєш бажаного результату [8, с. 3].

Російська дослідниця Г. Солдатова зазначає, що «травматичний досвід і життєві труднощі біженців визначають порушення у них цілісності та інтегрованості особистості. Комплекс проблем, що відбивають особистісні трансформації, можна позначити як кризу ідентичності. Криза ідентичності виникає у біженців як у результаті подій, що стали причинами переміщення, так і внаслідок культурного шоку та адаптації в новому середовищі. В результаті пережитих подій руйнується сама підстава ідентичності – відбувається трансформація тієї картини світу, яка вибудовується з самого народження і включає в себе найширший діапазон образів, уявлень, думок, переконань, відносин» [14, с. 259]. В. Хесле визначає поняття «кризи ідентичності» як втрату почуття самого себе та неможливість пристосування до нових обставин. Це уявний розрив між вимогами нової ситуації та колишніми установками і поглядами [20, с. 112].

Внаслідок міграції людина опиняється в іншій соціальній ситуації, ніж та, у якій вона жила раніше. За таких умов актуалізується процес соціального порівняння себе та інших представників спільноти переселення. Прагнення внутрішньо переміщеної особи до відновлення позитивної соціальної ідентичності і підтримання свого статусу в новій спільноті спонукає її до переосмислення своїх життєвих позицій, місця в соціальному світі, що активізує трансформацію соціальної ідентичності. У результаті трансформації соціальної ідентичності має відбутися ідентифікація зі значущою спільнотою.

На думку Г. Теджфела, з кожною соціальною ідентичністю пов'язана оцінка людиною себе, що передає її позитивний

або негативний статус у спільноті. У процесі набуття соціальної ідентичності людина має диференціювати соціальні об'єкти на такі, з якими вона себе ідентифікує, та такі, що її не стосуються. Є певна послідовність усвідомлення свого групового членства. Спочатку відбувається соціальна категоризація, під час якої людина усвідомлює наявність різних груп навколо себе. Потім іде соціальна ідентифікація, коли з усіх груп виокремлюється та, з якою людина співвідносить себе. І, нарешті, набуття соціальної ідентичності як повне усвідомлення своєї належності до групи чи спільноти [17, с. 112].

Дж. Беррі виділяє чотири стратегії адаптації: асиміляція, сепарація, маргіналізація та інтеграція. Асиміляція – тип акультурації, при якому емігрант повністю ідентифікується з новою культурою і заперечує культуру етнічної меншини, до якої належить. Сепарація – ситуація, коли група та її члени, зберігаючи свою культуру, відмовляються від контактів з іншою заради збереження позитивного образу «ми». Маргіналізація – це ситуація, коли мігрант не ідентифікує себе ані з культурою більшості, ані з культурою меншини. Інтеграція – варіант акультурації, коли кожна зі взаємодіючих груп та їхні представники зберігають свої початкові індивідуальності, але одночасно з цим об'єднуються в єдине суспільство на іншій, так само значущій для них підставі [5, с. 5–34]. Більше того, в своїх дослідженнях Дж. Беррі доводить, що ті мігранти, які обрали інтеграцію, піддаються дискримінації значно рідше, ніж ті, що обрали стратегію сепарації чи маргіналізації. В цьому аспекті варто відзначити, що, за даними різних моніторингових досліджень, в Україні відзначається досить високий рівень інтеграції

вимушених мігрантів у нові територіальні громади.

Так, згідно з результатами національної системи моніторингу ситуації з внутрішньо переміщеними особами станом на червень 2018 р. частка ВПО, які інтегровані в місцеву громаду, становила 45%, тоді як 35% заявляли про свою часткову інтегрованість [6].

У червні 2018 р. частка ВПО, котрі повідомили, що вони інтегровані в локальну громаду, становила 50%, ще 34% опитаних ВПО заявляли, що є частково інтегрованими. Загалом сумарна частка (84%) ВПО, які повідомили про певний рівень інтеграції, є трохи вищою, ніж у попередньому раунді (79%). Водночас частка ВПО, які повідомили, що вони не інтегровані, становила 14% [6].

Головними умовами успішної інтеграції, які наводили ВПО, були житло (87%), постійний дохід (77%) та зайнятість (48%), що залишається незмінним протягом усіх раундів. Іншими часто згадуваними умовами були сім'я та друзі у тому ж місці (44%), доступ до соціальних послуг (38%), підтримка з боку місцевої громади (29%), легкий доступ до документів (18%) та можливість голосувати на місцевих виборах (13%) [6].

Ступінь інтегрованості ВПО в місцеві громади найбільшою мірою співвідноситься з почуттям довіри до місцевих з частотою, із котрою вони звертаються до них за допомогою в повсякденних справах, а також із почуттям належності до нинішнього місця проживання.

Дані моніторингу вказують, що почуття довіри між ВПО та приймаючою громадою є досить міцним. 63% ВПО повідомили, що «цілком можна довіряти» або «можна довіряти великою мірою» місцевим жителям у їхньому

нинішньому місці проживання. Цей показник дещо підвищився порівняно з трьома попередніми раундами. Частка ВПО, які повідомляють про довіру до місцевого населення, є більшою серед ВПО, які проживають у селах (74%) та великих містах (65%), порівняно з ВПО, які мешкають у малих містах (59%) [6].

Проте про відстороненість ВПО у процесі комунікування свідчить той факт, що набагато менше мігрантів покладаються на членів приймаючої громади в повсякденних справах, 21% усіх опитаних ВПО повідомили, що покладаються на місцеве населення «завжди» або «часто», тоді як «рідко» або «ніколи» відповіли 38% [6].

Відповідно до результатів дослідження Київського міжнародного інституту соціології на замовлення Агентства ООН у справах біженців (лютий – березень 2016 р.) майже всі опитані ставляться до вимушених переселенців із Донбасу та Криму позитивно (по Україні – 43%, у місцях найбільшої концентрації переселенців – 58%) або нейтрально (47 і 34%); українці схильні сприймати переселенців як громадян, які мають рівні права з іншими та які стали заручниками ситуації і потребують підтримки (по Україні – 89%, у місцях найбільшої концентрації – 96%) [15].

Адаптація ВПО до життя у нових громадах залежить від реалізму очікувань: і завищені, і занижені очікування негативно впливають на процес адаптації. Найбільш яскраво соціальні очікування приймаючих громад виражаються у стереотипах населення цих громад. У рамках проекту «Сприяння діалогу і примиренню в регіонах України» було виявлено 6 основних блоків стереотипів щодо ВПО. Блок 1. Чужі за духом та

негативно ставляться до інших («чужі за духом» громадам, які їх прийняли; не хочуть працювати; не можуть інтегруватися через різні погляди; негативно (зверхньо, агресивно) ставляться до мешканців; паразитують, вважають, що всі їм винні). Блок 2. Зомбовані, вірять у міфи та перебувають під впливом пропаганди (вірять, що Україну захопили фашисти; вірять у міфи про страшних бандерівців; вірять російським ЗМІ та ін.). Блок 3. Не поважають українську мову, культуру, цінності (негативно ставляться до української мови; виказують неповагу до символів української ідентичності: паспорта, прапора; налаштовані проти українських цінностей: історії, літератури...). Блок 4. Є носіями ворожих цінностей (вірять в «Русский мир» та його цінності; хочуть відокремлення від України; хочуть об'єднання з Росією; хочуть в ССРСР, мають ностальгію за Леніним та Сталіним; проти інтеграції в ЄС). Блок 5. Винні у початку війни та відмовляються брати участь в АТО. Блок 6. Моральна та фізична підтримка ворога (підтримують В. Путіна; самопроголошені республіки ЛНР та ДНР) [1, с. 58].

Для подолання наслідків дискримінації ВПО через ціннісні стереотипи необхідною є протидія негативному сприйняттю та стигматизації ВПО. Негативні історії та чутки про ВПО швидко поширюються у традиційних і соціальних медіа, а також на рівні побутового спілкування. Це збільшує дискримінацію ВПО, ризики виникнення конфліктів у територіальних громадах. Певні групи приймаючого населення стверджують, що «ми платимо за них», «вони забирають у нас роботу» або «вони нам не вдячні», покладають на переселенців провину за події на Сході України [1, с. 58].

Окрім того, необхідно проводити інформаційно-роз'яснювальну роботу серед населення приймаючої громади, пояснюючи складні психологічні стани ВПО, пов'язані з військовими діями, втратою майна, необхідністю розпочинати «нове» життя на новому місці, відсутністю соціально-побутових умов тощо. Також необхідно вести роз'яснювальну роботу щодо певних стереотипів і міфів. Один із головних, що нібито переселенці активно підтримували «Русский мир» та сприяли захопленню українських територій. Насправді ті, хто підтримував агресора, або залишилися на окупованих територіях, або із зони військових дій мігрували на територію Російської Федерації, яка проводила активну агітацію, обіцяючи підтримку таким мігрантам. Отже, переважна більшість ВПО, які мігрували на територію своєї ж держави, ідентифікують себе як громадяни України.

Важливою є підтримка ВПО місцевими громадами щодо вирішення соціально-побутових та правових питань. Зокрема, під час проведеного нами усного інтерв'ювання майже всі переселенці (в інтерв'юванні взяли участь 23 особи із числа ВПО, які зараз мешкають на території Київської області) тією чи іншою мірою стикалися з проблемами, пов'язаними з наданням послуг місцевими органами влади. Серед них: для надання статусу ВПО необхідно подати підтвердження щодо місця проживання від місцевого депутата, в трьох випадках було вказано, що місцеві депутати відмовлялися надавати такі довідки, вважаючи, що це шлях до «наживи», оскільки довідка дає підставу отримати соціальну допомогу. Також 5 опитаних зіткнулися із проблемами під час нарахування та

виплати соціальної допомоги, 25% опитаних мали труднощі з оформленням паспортів, особливо на дітей, які досягли 16-річного віку. При цьому лише 4 особи вказали на упереджене ставлення під час прийому на роботу і, навпаки, 5 осіб відзначили пріоритетність в наданні робочого місця. Понад 90% осіб з числа переселенців не мали труднощів із влаштуванням дітей до дитячих садочків та закладів загальної середньої освіти. Більшість вимушених внутрішніх мігрантів зазначають, що найактуальнішою проблемою для них, іноді навіть більше, ніж житло і соціальний захист, є працевлаштування. Серед типових причин відмови у працевлаштуванні підприємці називають небажання брати людину із зони АТО, мотивуючи це ментальними відмінностями та неадаптованістю переселенців до місцевих умов. Попри високий рівень інтеграції опитаних у нові громади (85%) більше половини респондентів стикалися з проявами дискримінації та порушенням їхніх прав.

У цій ситуації на державному рівні необхідно проводити тренінги для державних службовців, які надають послуги ВПО. Ключовою тезою таких тренінгів має бути професійна обізнаність щодо правових гарантій, а також соціально-психологічна допомога, розуміння можливої психотравми переселенця й адекватна реакція службовця. На думку опитаних, некваліфікованість фахівців, до яких звертаються ВПО, посилює і без того важкий психологічний стан вимушених мігрантів, веде до ускладнення процесу ідентифікації з громадою і конфліктизації соціального простору цієї громади. Найперше, чого очікують ВПО, – допомоги, співпереживання і

співучасті. Відповідно до результатів опитування найбільш успішно інтегрується молодь віком до 35 років. Хоча більшості респондентів старшого віку все-таки вдається долати труднощі на новому місці проживання. Як приклад, жінка 50 років, яка на Донеччині була власницею мережі оптових овочевих магазинів, після військових дій на Сході України втратила бізнес (фактично він був відібраний окупантами), заощаджень вистачило на придбання однокімнатної квартири. Під час влаштування на роботу вона дуже хвилювалася, чи зможе працювати звичайною продавчицею. Проте, за її словами, власники кав'ярні виявилися чуйними, порядними людьми, і вона цілком задоволена роботою. Хоча подолати цей психологічний бар'єр для неї було складно.

ВПО в нових територіальних громадах стикаються з низкою соціокультурних проблем, пов'язаних із різним світоглядом, світобаченням, моделями поведінки, мовою, політичними переконаннями тощо. Провідну роль у соціальній інтеграції вимушених переселенців відіграє заклад освіти як установа, що є центральним осередком розробки та реалізації соціально-педагогічних програм адаптації дітей.

Відповідно до Закону України № 1706-VII від 20.10.2014 р. «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб» взята на облік внутрішньо переміщена особа має право на продовження здобуття певного освітнього рівня на території інших регіонів України за рахунок коштів державного бюджету або інших джерел фінансування [10]. У Стратегії інтеграції внутрішньо переміщених осіб та впровадження довгострокових рішень щодо внутрішнього

переміщення на період до 2020 р., схваленій розпорядженням Кабінету Міністрів України від 15 листопада 2017 р. № 909-р, зазначено, що забезпечення реалізації прав ВПО на отримання освіти є вкрай важливим для розвитку дітей, підлітків, молоді та їх можливостей у майбутньому [16]. Цією Стратегією передбачено план заходів щодо забезпечення рівного доступу до освіти у приймаючих територіальних громадах.

Служба у справах дітей та сім'ї Київської обласної державної адміністрації спільно з Міжнародною благодійною організацією «Партнерство «Кожній дитині» в Україні» з березня 2015 р. реалізовує проект «Соціальна інтеграція та примирення внутрішньо переміщених сімей та дітей у Київській області», що фінансується Європейським Союзом. Проект впроваджується в 6 пілотних регіонах, включаючи місто Бучу, де зареєстровано 2265 осіб, з яких: сімей з дітьми – 1397, дітей – 583, з них 209 – навчаються в ЗНЗ, а 82 – перебувають у ДНЗ [1]. В рамках проекту здійснено навчання соціальних психологів і соціальних педагогів, створена група взаємопідтримки ВПО, проводяться круглі столи тощо.

Про результативність проекту свідчить і проведене нами інтерв'ювання учнів 5–11 класів м. Бучі: жодна з родин не мала труднощів із влаштуванням дітей до дитячих садочків або шкіл, понад 70% опитуваних отримують державну соціальну допомогу. Усього зібрано 24 інтерв'ю учнів віком від 10 до 16 років. Про високий рівень адаптації вимушених переселенців свідчить той факт, що близько 70% з них не збираються повертатися в місця попереднього проживання. Також діти вже встигли інтегруватися в нові учнівські колективи і

не відчувають труднощів у спілкуванні та навчанні. Попри це болючим для підлітків стало питання: «За чим Ви сумуєте найбільше на «малій Батьківщині?». 23% відповіли, що не сумують ні за чим, а 68% утрималися від відповіді. Психологічні труднощі, пов'язані із переселенням, дітям допомогли подолати батьки, родичі, друзі, вчителі, волонтери.

У ході дослідження ми взяли інтерв'ю у дітей-переселенців підліткового віку, оскільки це важливий етап у формуванні та розвитку ідентичності. Переселенці перебувають у маргінальному становищі у приймаючому середовищі. З одного боку, якщо підлітки не входять до соціальної мережі земляків, то їм важко сформулювати позитивне ставлення до себе, а з другого – традиції та стиль життя, що пропагують члени такої мережі, можуть суперечити нормам приймаючого середовища. Як результат, підліток може відчувати відчуження та дезорієнтацію [18].

З метою соціокультурної інтеграції та психологічної підтримки цієї категорії дітей в закладах загальної середньої освіти має бути розроблена дієва програма інтеграції ВПО в новий освітній простір. При цьому варто враховувати, що досить часто успішність дітей із числа ВПО в перші місяці навчання в новій школі значно погіршується. Тому важливо підтримати дитину у цей період, зокрема, не ставити низьких балів, дати можливість підвищити оцінку, провести ряд індивідуальних консультацій тощо. Також необхідно створити сприятливий психологічний клімат у класі шляхом проведення індивідуальних та групових бесід з іншими учнями щодо моральної підтримки людини, яка опинилася в складних життєвих обставинах.

Важливо не залишати дитину наодинці, а, навпаки, активно залучати до соціальних та волонтерських проєктів, шкільних та міських заходів.

Також рівень конфліктизації у приймаючих громадах зростає через навантаження на їхні ресурси, що зумовлене необхідністю приймати і підтримувати ВПО, це стосується в першу чергу соціальної, освітньої та медичної сфер.

Шляхом вирішення цієї проблеми для органів місцевого самоврядування буде процес сприйняття ВПО як потужного ресурсу розвитку громади, зокрема через залучення кваліфікованих спеціалістів, бізнесменів, громадсько активної молоді.

Децентралізація управління потребує формування спроможних територіальних громад. Цей процес відбувається вкрай повільно і неефективно. А залучення ВПО для виконання цих завдань не відбувається, незважаючи на вагомий переваги використання їх потенціалу. Спільні інтереси територіальних громад та ВПО, які в них проживають, є запорукою їх ефективної інтеграції на взаємовигідних умовах. Доказовою базою переваг потенціалу ВПО як ресурсу є їх вищий освітній потенціал загалом і безробітних зокрема, а також більш молоді вікові характеристики. Серед переміщених осіб із Донбасу переважають науковці, освітяни, підприємці та ін. [8, с. 19].

Так, за результатами моніторингового дослідження, серед вимушених переселенців удвічі більше дитячого контингенту та на 30% менше населення віком 60 років і старше. Середній вік вимушених переселенців, за результатами як першого, так і другого раундів моніторингу, майже на 10 років менший.

Працездатний контингент ВПО також характеризується високим освітнім і професійно-кваліфікаційним рівнями. За результатами моніторингу, серед вимушених переселенців близько 50% мають вищу освіту, а середню та середню спеціальну – по 25% відповідно [6].

Позитивні наслідки інтеграції ВПО пов'язані з активізацією підприємницької діяльності, відкриттям ВПО нових підприємств з новими робочими місцями і для мешканців громади, стимулюванням розвитку громади за рахунок допомоги міжнародних організацій ВПО, що мешкають у громаді, зростанням якості та кількості трудового потенціалу, загальної соціальної активності за рахунок громадських активістів серед ВПО, розвитком соціальної інфраструктури за рахунок міжнародної допомоги, грантів, донорської допомоги на задоволення потреб ВПО; державним фінансуванням потреб ВПО у медичних, освітніх та соціальних послугах [5, с. 65].

Підтримуємо думку В. Панькової, що у формуванні нових соціальних зв'язків і продуктивних комунікацій за новим місцем проживання ВПО важливою є інформаційно-комунікативна складова. Вона включає: встановлення комунікативної взаємодії між ВПО та членами приймаючих територіальних громад на засадах соціального діалогу, які мають забезпечити розв'язання суперечностей і взаємовигідне співробітництво на підставі залучення ресурсних можливостей ВПО. Не менш важливою є соціально-самоорганізаційна складова, яка включає створення вимушеними переселенцями громадських організацій та об'єднань, встановлення продуктивних комунікацій і накопичення соціального капіталу в місцях переміщення [9, с. 63].

До умов успішної інтеграції ВПО у місцях нового проживання варто віднести не лише житло, роботу, грошову допомогу, соціальні послуги, що є безперечним. Велике значення надається можливості переселенцям користуватися своїми природними правами без дискримінації у зв'язку з їх переміщенням, зокрема створенню умов для участі в громадському і політичному житті. Нині за чинним законодавством переселенці не є членами громад вселення, оскільки не мають реєстрації за місцем проживання, а тому не можуть голосувати на місцевих виборах та обирати депутатів парламенту за одномандатними округами.

Крім того, вагомим чинником соціокультурної інтеграції ВПО у нових умовах є безконфліктне поєднання традиційної для ВПО культури з культурними традиціями населення територій переміщення ВПО. При цьому важливим є проведення культурно-мистецьких заходів регіонального рівня з метою взаємопроникнення культурних традицій, формування патріотичних почуттів, активне залучення ВПО до реалізації соціокультурних проєктів місцевого рівня.

Таким чином, динамічна вимушена зміна умов проживання, соціального статусу, необхідність пристосовуватися до нових умов призводить до трансформації ідентичності внутрішньо переміщених осіб. Для ефективної інтеграції ВПО у територіальні громади необхідно сформувати систему дій, спрямовану на сполучення інтересів обох сторін щодо створення умов для самореалізації. З метою подолання соціокультурних конфліктів та ціннісних розбіжностей ВПО та приймаючих громад в умовах тягlosti процесу внутрішньої міграції

необхідним є формування принципів толерантності в громаді, забезпечення інтеграції ВПО через формування спільних цінностей з членами територіальної громади, розвиток партнерських відносин, активне залучення переселенців до реалізації суспільно значимих проєктів, підтримка та розвиток соціальних і громадських ініціатив.

ЛІТЕРАТУРА

1. Балакірева О. М. Вимушені переселенці та приймаючі громади: уроки для ефективної суспільної адаптації й інтеграції: наукова доповідь. Київ: НАН України, ДУ «Ін-т екон. та прогнозув. НАН України», 2016. 140 с.
2. Berry J. Immigration, acculturation, and adaptation. *Applied Psychology*. 1997. № 46. P. 5–34.
3. Global Report on Internal Displacement 2018. Retrieved from. URL: <http://www.internaldisplacement.org/global-report/grid2018> (дата звернення: 15.11.2019).
4. Горбулін В. П., Власик О. С., Лібанова Е. М., Ляшенко М. М. Донбас і Крим: ціна повернення. Київ: НУСД, 2015. 474 с.
5. Дяченко А. Напрями підвищення рівня інтеграційної спроможності внутрішньо переміщених осіб в Україні. *Державне управління та місцеве самоврядування*. 2018. Вип. 3 (38). С. 62–68.
6. Звіт національної системи моніторингу ситуації з внутрішньо переміщеними особами. URL: http://iom.org.ua/sites/default/files/nms_round_14_ukr_web.pdf (дата звернення: 30.09.2019).
7. Міністерство соціальної політики України. URL: <https://www.msp.gov.ua/news/18030.html> (дата звернення: 16.12.2019).
8. Новікова О. Ф. Внутрішньо переміщені особи: від подолання перешкод до стратегії успіху: монографія. Київ: НАН України, Ін-т економіки пром-сті, 2016. 448 с.
9. Панькова О. В., Касперович О. Ю. Напрями та механізми участі інститутів громадянського суспільства у створенні захищеного простору внутрішньо переміщених осіб в Україні. *Український соціум*. 2018. № 4 (67). С. 53–69.
10. Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб: Закон України від 20.10.2014 № 1706-VII. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/card/1706-18> (дата звернення: 30.09.2019).
11. Про Рекомендації парламентських слухань на тему «Стан дотримання прав внутрішньо переміщених осіб та громадян України, які проживають на тимчасово окупованій території України та на тимчасово неконтрольованій території в зоні проведення антитерористичної операції»: Постанова Верховної Ради від 31 березня. 2016 р. № 1074.
12. Про внутрішнє та зовнішнє становище України в 2018 році: аналіт. доп. Нац. ін-ту стратегічних досліджень до щорічного Послання Президента України до ВРУ. URL: http://www.niss.gov.ua/public/File/analit_dopovid_POSLANNYA_2018_FINAL_Oct_02.pdf (дата звернення: 15.11.2019).
13. Регіональні програми інтеграції внутрішньо переміщених осіб в Україні у 2018–2019 роках. Звіт за результатами моніторингу. URL: https://radnyk.org/reports/monitoring_2018-2019.pdf (дата звернення: 15.11.2019).
14. Солдатова Г. Психологическая помощь мигрантам: травма, смена культуры, кризис идентичности. Москва: Смысл, 2002. 479 с.
15. Ставлення українців до переселенців не змінилось за два роки з початку кризи – дослідження Агентства ООН у справах біженців. URL: <http://www.un.org.ua/ua/informatsiyniy-tsentr/news/3888-stavlennia-ukraintsiv-do-pe-reselestantsiv-ne-zminylos-zadva-roky-z-pochatku-kryzy-doslidzhennia-ahentstva-oon-u-spravakh-bizhentsiv> (дата звернення: 30.09.2019).
16. Стратегія інтеграції внутрішньо переміщених осіб та впровадження

довгострокових рішень щодо внутрішнього переміщення на період до 2020 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/909-2017-%D1%80> (дата звернення: 15.09.2019).

17. Tajfel H. Social identity and intergroup relations. Cambridge: Cambridge Univ. Press, 2010. 528 p.

18. Тімченко О. В. Методичні рекомендації щодо організації та надання психологічної допомоги дітям та сім'ям вимушених переселенців. URL: mykosvita.at.ua/nakazu/metod_rekom_roboti_z_bizhencjami.docx. (дата звернення: 15.11.2019).

19. Хантингтон С. Кто мы? Вызовы американской национальной идентичности. Москва: ООО «Изд-во АСТ»; ООО «Транзиткнига», 2004. 635 с.

20. Хесле В. Кризис индивидуальности и коллективной идентичности. *Вопросы философии*. 1994. № 10. С. 112–113.

21. Штомпка П. Социальное изменение как травма (статья первая). *Социологические исследования*. 2001. № 1. С. 6–16.

REFERENCES

1. BALAKIRIEVA, O. (2016). *Forced Internal Migrants and Hosting Communities: Lessons of Effective Social Adaptation and Integration: A Scientific Report*. Kyiv: NAS of Ukraine; Institute for Economics and Forecasting of NAS of Ukraine, 140 p. [in Ukr.]

2. BERRY, J. (1997). Immigration, Acculturation, and Adaptation. *Applied Psychology*, (46), pp. 5–34. [in Eng.]

3. *Global Report on Internal Displacement 2018*. [online] Available at: <http://www.internaldisplacement.org/global-report/grid2018> [Accessed 15 Nov. 2019]. [in Eng.]

4. HORBULIN, V., VLASYK, O., LIBANOVA, O., LIASHENKO, M. (2015). *Donbas and Crimea: The Price of Return*. Kyiv: National Institute for Strategic Studies, 474 p. [in Ukr.]

5. DIACHENKO, A. (2018). Ways to Raise the Level of Integration Capacity of Internally Displaced Persons in Ukraine. In: *Derzhavne upravlinnia ta mistseve vriaduvannia. Zbirnyk*

naukovykh prats. (State Administration and Local Governance: Collected Scientific Works), Vol. 3(38), pp. 62–68. [in Ukr.]

6. *Report of the National System for Monitoring the Situation with Internally Displaced Persons*. [online] Available at: http://iom.org.ua/sites/default/files/nms_round_14_ukr_web.pdf [Accessed 30 Sept. 2019]. [in Ukr.]

7. *Ministry of Social Policy of Ukraine*. [online] Available at: <https://www.msp.gov.ua/news/18030.html> [Accessed 16 Dec. 2019]. [in Ukr.]

8. NOVIKOVA, O., AMOSHA, O., ANTONIUK, V. (2016). *Internally Displaced Persons: From Overcoming Obstacles to the Strategy of Success: A Monograph*. Kyiv: NAS of Ukraine; Institute of Industrial Economics of NAS of Ukraine, 448 p. [in Ukr.]

9. PANKOVA, O., KASPEROVYCH, O. (2018). Ways and Means Used by Civil Society Institutions for Creation of Protected Space for Internally Displaced Persons in Ukraine. *Ukrainskyi sotsium* (Ukrainian Society), (4 (67)), pp. 53–69. [in Ukr.]

10. *On Ensuring Rights and Freedoms of the Internally Displaced Persons: Law of Ukraine* dated October 20, 2014, No. 1706-VII. [online] Available at: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/card/1706-18> [Accessed 30 Sept. 2019]. [in Ukr.]

11. *On the Recommendations of Parliamentary Hearings “State of Adherence to the Rights of Internally Displaced Persons of Ukraine Who Live in Currently Occupied Territories of Ukraine and in the Temporarily Uncontrolled Territory of the Antiterrorist Operation Zone”*: Decree of the Verkhovna Rada dated March 31, 2016, No. 1074. [in Ukr.]

12. *On Internal and External Positions of Ukraine in 2018: An Analytical Report of the National Institute for Strategic Studies on the Annual Message of the President to the Verkhovna Rada*. [online] Available at: http://www.niss.gov.ua/public/File/analit_dopovid_POSLANNYA_2018_FINAL_Oct_02.pdf. [Accessed 15 Nov. 2019]. [in Ukr.]

13. *Regional Programs for the Integration of Internally Displaced Persons in Ukraine in*

- 2018–2019. *A Monitoring Report*. [online] Available at: https://radnyk.org/reports/monitoring_2018-2019.pdf [Accessed 15 Nov. 2019]. [in Ukr.]
14. SOLDATOVA, G. (2002). *Psychological Assistance to Migrants: Trauma, Cultural Change, Identity Crisis*. Moscow: Smysl, 479 p. [in Rus.]
15. *The Attitude of Ukrainians to Displaced Persons Has Not Changed in Two Years since the Crisis – a Study by the UN Refugee Agency*. [online] Available at: <http://www.un.org.ua/ua/informatsiinyi-tsentri/news/3888-stavlennia-ukraintsiv-do-pereseleentsiv-ne-zminylos-za-dva-roky-z-pochatku-kryzy-doslidzhennia-ahentstva-oon-u-spravakh-bizhentsiv> [Accessed 30 Sept. 2019]. [in Ukr.]
16. *Strategy for Integrating Internally Displaced Persons and Implementation of Long-Term Decisions Concerning Internal Displacement for the Time Period till 2020*. [online] Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/909-2017-%D1%80> [Accessed 30 Sept. 2019]. [in Ukr.]
17. TAJFEL, H. (2010). *Social Identity and Intergroup Relations*. Cambridge: Cambridge University Press, 528 p. [in Eng.]
18. TIMCHENKO, O. *Guidelines for the Organization and Provision of Psychological Assistance to Children and Families of IDPs*. [online] Available at: mykosvita.at.ua/nakazu/metod_rekom_roboti_z_bizhencjami.docx. [Accessed 15 Nov. 2019]. [in Ukr.]
19. KHANTYNGTON, S. (2004). *Who Are We? Challenges of the American National Identity*. Moscow: “Izdatelstvo AST” LLC; “Tranzitkniga” LLC, 635 p. [in Rus.]
20. KHESLE, V. (1994). The Crisis of Individuality and Collective Identity. *Voprosy Filosofii* (Questions of Philosophy), (10), pp. 112–113. [in Rus.]
21. SHTOMPKA, P. (2001). Social Change as a Trauma (Article One). *Sotsiologicheskiye issledovaniya* (Sociological Studies), (1), pp. 6–16. [in Rus.]

Законом України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб» передбачено, що внутрішньо переміщеною особою є громадянин України, який постійно проживає на території України, якого змусили або який самостійно покинув своє місце проживання у результаті або з метою уникнення негативних наслідків збройного конфлікту, тимчасової окупації, повсюдних проявів насильства, масових порушень прав людини та надзвичайних ситуацій природного чи техногенного характеру.